
*Милош Цветковић*¹
(Византолошки институт САНУ, Београд)

ЕЛЕМЕНТИ ПОЗНОРИМСКОГ ВОЈНОГ И УПРАВНОГ УРЕЂЕЊА У ВИЗАНТИЈСКОМ ТЕМАТСКОМ СИСТЕМУ²

Анстракт: У тексту су представљени резултати проучавања порекла и карактера тематске организације, са посебним нагласком на питање у којој мери су елементи позноримског наслеђа учествовали у обликовању нове милитаризоване управе у Византијском царству. Историографска анализа је у највећој мери заснована на изворним подацима похрањеним у спису *Notitia dignitatum*, затим у појединим новелама Јустинијана I Великог, писму цара Јустинијана II римском папи из 687. године, као и у листама византијских достојанственика (тактиконима), сачињеним током IX и X столећа. У раду се закључује да је тематски систем у значајној мери почивао на начелима обликованим у столећима која су претходила појави првих тема. Стога се може говорити о постепеном преобликовању позноримске управе, која је, прилагођавајући се спољашњим и унутрашњим потребама Царства, еволутивним путем трансформисана у нови милитаризовани тематски систем.

Кључне речи: цар Јустинијан I, Praetor Iustinianus, Comes Iustinianus, Moderator Iustinianus, Proconsul Iustinianus, теме, стратегије

У научним круговима је одавно усвојена премиса да је држава коју данас називамо Византијом настала спајањем грчко-хришћанског духа са римском државном формом, уз преношење државног средишта на исток. На тај начин је уобличена специфична цивилизација, чија повест представља продужетак историје Римске империје.³ Византија се, међутим, временом мењала. Иако су до последњег тренутка и коначне

¹ Византолошки институт САНУ, Београд; e-mail: milos.cvetkovic@vi.sanu.ac.rs.

² Чланак је настао у оквиру рада на пројекту *Традиција, иновација и идентитет у византијском свету*, бр. 177032, који је подржавало Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

³ Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959, 48 сл.

пропасти Царства њени становници називани Римљанима а владари се титулисали римским именом и круном, она се постепено удаљавала од римских корена, развијајући своја особена обележја.⁴

Промене и удаљавање од римских извора посебно су видљиви у погледу све израженије употребе грчког као званичног језика, који потискује латински, уз истовремено обликовање културних образаца, изложених континуираној хеленизацији.⁵ Теократизација власти постала је, такође, једно од обележја Источне римске империје. Касноантички доминат заменила је византијска аутократија са царском влашћу која је почивала на божјој вољи. Римска државна традиција налазила се у бити византијске политичке мисли, али је званична царска идеологија трпела одређене модификације – тежњу за неспоредном владавином над земљама Старог Рима заменила је идеја о хијерархији држава са римским царем на челу, као поглаваром хришћанске васељене.⁶

Трансформацију римских образаца могуће је, поред осталог, сагледати и кроз еволуцију провинцијског устројства. Цариград је, наиме, суочен са учесталим варварским упадима на тло Царства, уз губитак територија у доба тзв. Сеобе народа, посебно крајем VI и у првим деценијама VII века, као и због повлачења са истока пред муслиманским завојевачима, био принуђен да приступи трансформацији провинцијског уређења.⁷ Наместо позноримске административне организације развија се нови милитаризовани војно-управни систем, са специфичним социјалним одликама. Тај систем је у научним круговима познат под именом *тематско уређење*, а оно потиче од назива нових војно-административних округа – *тема*.⁸

Проблем порекла, времена настанка и карактера тематске организације спада у групу, могло би се рећи, контроверзних питања савремене византологије, јер ни до данас није понуђено општеприхваћено решење.⁹

⁴ О питањима римског идентитета и етничитета у Византијској држави недавно је објављена књига А. Kaldellis, *Romanland: Ethnicity and Empire in Byzantium*, Cambridge, MA – London 2019.

⁵ О оживљавању хеленистичких традиција у Источном римском царству cf. А. Kaldellis, *Hellenism in Byzantium: The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*, Cambridge 2007.

⁶ Г. Острогорски, *Историја Византије*, 49 сл. Различита питања у вези са идеолошком поставком Византијске државе обрадио је А. Kaldellis, *The Byzantine Republic: People and Power in New Rome*, Cambridge, MA – London 2015.

⁷ Г. Острогорски, *Историја Византије*, 99 сл. На преобликовање провинцијског устројства понајвише су утицали продор Персијанаца, а потом и Арабљања са истока (о ратовима са Персијанцима и Арабљанима: С. Foss, *The Persians in Asia Minor and the end of Antiquity*, The English Historical Review, Volume XC, Issue CCCLVII (Oxford, October 1975), 721–747; А. А. Vasiliev, *Byzance et les Arabes I*, II/1–2, Bruxelles 1935, 1850, 1968; W. E. Kaegi, *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, Cambridge 1995), као и миграције варварских народа са северних граница (cf. F. Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500–1250*, Cambridge 2006).

⁸ Г. Острогорски, *Историја Византије*, 112 сл.

⁹ О карактеру тематског система, уз осврт на старију литературу, вид. Љ. Максимовић, *Тематски војници у византијском друштву – прилог новом процењивању*

Важан сегмент те проблемске целине односи се на питања континуитета и дисконтинуитета, традиције и иновација, односно мере присуства античког наслеђа у формирању и вишевековном обликовању нове милитаризоване управе.

Сачувани изворни материјал пружа могућност да се речени проблем размотри кроз неколико аспекта: 1) административни (и термилошки) – посвећен питању транзиције управних овлашћења међу носиоцима власти у провинцијској управи и с тим у вези увођењу нове номенклатуре у провинцијски чиновнички апарат; 2) територијални аспект – кроз који су сагледани принципи просторне реорганизације провинцијског система.

На почетку историјске равни која се налази у средишту пажње стоји позноримско провинцијско устројство, засновано на начелима која су у највећој мери утемељили цареви Диоклецијан (284–305) и Константин Велики (306–337).¹⁰ Срећна је оклоност за истраживаче касноантичке управе то што данас располажемо чувеним списом *Notitia dignitatum* – састављеним крајем IV или почетком V века – који пружа увид у структуру тадашње римске провинцијске организације.¹¹ Садржина по много чему јединственог извора расветљава методе функционисања тадашње провинцијске управе, указујући на то да је њена основна одлика било начелно раздвајање органа цивилне и војне власти. Цивилна власт у унутрашњости Римске државе током касноантичке епохе почивала је у највећој мери на тростепеној административно-територијалној вертикали, коју су чиниле префектуре, дијецезе и провинције са старешинама непосредно подређеним централној власти. Паралелно са цивилном, у готово идентичним просторним оквирима функционисала је и црквена хијерархија. Независно од њих, уз нешто другачији територијални распоред, остваривали су своју власт органи војне управе. Римска војска позноантичке епохе била је у начелу подељена по хоризонталној равни на мобилне трупе и пограничну стајаћу војску, концентрисану у појединим окружњима наслоњеним на границе Империје.¹²

На другом пак крају посматраног историјског процеса стоји тематско уређење, које се у свом пуном облику развија током IX и X века. Сачувана изворна обавештења о тематској управи сугеришу да се може говорити о њеном суштинском одвајању од касноантичких модела. То произлази из чињенице да су, до тада стриктно раздвојене, војне и цивилне компетенције у провинцијама обједињене у рукама тематских функционера. Принцип о коме је реч довео је до начелног укидања разлика које су током позне антике постојале у територијалном распореду цивилних и војних органа власти у

проблема, Зборник радова Византолошког института, 39 (Београд 2001/2002), 25–49.

¹⁰ О Диоклецијановим и Константиновим реформама и систему који су утемељили: Г. Острогорски, *Историја Византије*, 53 сл; А. Н. М. Jones, *The Later Roman Empire, 284–602: A Social, Economic and Administrative Survey I*, Oxford 1964, 42–60, 97–104; А. Cameron, *The Later Roman Empire: AD 284–430*, Cambridge, MA 1993, 30 sqq; W. Treadgold, *Byzantium and Its Army (284–1081)*, Stanford, CA, 1995, 8–14; Idem, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford, CA 1997, 18, 19, 38.

¹¹ La *Notitia dignitatum*, ed. C. Neira Faleiro, Nueva Roma 25, Madrid 2005, 146–493.

¹² Г. Острогорски, *Историја Византије*, 54.

унутрашњости. Будући пак да административно-територијална реформа није спроведена унутар црквених институција, јавио се тада раскорак између просторног распореда војних и цивилних органа власти са једне, и црквених структура на другој страни. Коначно, са новим устројством, уведена је и нова тематска чиновничка номенклатура.¹³

Средишњи део хронолошке линије који повезује два феномена – позноримску управу са византијским тематским уређењем – обележен је, међутим, непозаницама, првенствено због ограниченог изворног материјала који савременој историографији стоји на располагању. Интересовање истраживача за ту проблемску целину постоји дуже од једног века, но велику научну расправу с тим у вези отпочели су средином XX столећа Георгије Острогорски и Агостино Пертузи изневши пред научну јавност своја виђења настанка тематског система. У намери да утврде када се ново уређење први пут јасно оцртава, односно када су војничка и административна организација почеле да срастају – што је основна одлика управног система средњовековног Византијског царства – највећу пажњу посветили су питању времена појаве првих тема. Острогорски је, следећи податак Теофана Исповедника о „области тема“ (ἐπὶ τὰς τῶν θεμάτων χώρας) који се односи на 622. годину, утврдио да се почеци тематског уређења јављају пре него што се Византијско царство суочило са великом арабљанском инвазијом на почетку четвртог десетлећа VII века.¹⁴ Пертузи је пак закључио да је тематска организација настајала постепено, услед промењених политичких, војних и економских околности, изазваних по највише арабљанским освајањима. Његова теза је, према томе, била да су прве теме конституисане после арабљанског продора, а не пре, како је мислио Острогорски.¹⁵

Дискусија коју су покренули настављена је до данашњих дана.¹⁶ Историчари су, међутим, у својим досадашњим истраживањима нагласак

¹³ Н. Glykatzki-Ahrweiler, *Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IX-XIème siècles*, Bulletin de Correspondance Hellénique, Année 84–1 (Athènes 1960), 36 sqq.

¹⁴ Г. Острогорски, *О датуму састављања Списа о темама и о времену стварања првих тема у Малој Азији (Поводом новог издања А. Пертузија списа „De thematibus“)*, Из византијске историје, историографије и просопографије, Сабрана дела Георгија Острогорског III, Београд 1970, 110 (у оригиналу: G. Ostrogorskij, *Sur la date de la composition du Livre des Thèmes et sur l'époque de la constitution des premiers thèmes d'Asie Mineure*, Byzantion, 23 [Leuven 1953]); Исти, *Време постанка тематског уређења (Корепферат уз: А. Pertusi, La formation des Thèmes Byzantins)*, Из византијске историје, историографије и просопографије, Сабрана дела Георгија Острогорског III, Београд 1970, 128 (у оригиналу: *Korreferat zu A. Pertusi, La formation des thèmes Byzantins*, Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongress, München 1958).

¹⁵ Constantino Porfirogenito, *De thematibus*, ed. A. Pertusi, Studi e Testi 160, Città del Vaticano 1952, 103 sqq; A. Pertusi, *La formation des thèmes Byzantins*, Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongress, München 1958, 1–40.

¹⁶ Једно од новијих истраживања на ту тему дело је Константина Цукермана, који сматра да су класичне ромејске теме с краја VIII и почетка IX века проистекле из нешто старијих стратигија (στратηγία) – основаних у првим деценијама VIII столећа. Њихове пак корене могуће је пронаћи, сматра цитирани аутор, у реформама цара Јустинијана I Великог (527–565), С. Zuckerman, *Learning from the Enemy and More:*

углавном стављали на термиолошка питања, трудећи се да идентификују најранију појаву техничких термина тематске организације у савременим изворима, и на тај начин оцртају доњи хронолошки оквир новог управног система, услед чега су се у другом плану наша остала значајна питања, попут транзиције управних овлашћења са цивилних на носиоце војне власти. Реч је, иначе, о суштинској одлици новог система, која није нужно морала бити установљена истодобно са увођењем нове административне номенклатуре, односно увођењем техничких термина типичних за тематски систем, за којима су трагали Острогорски, Пертузи и др. истраживачи. Историјски подаци, наиме, сведоче да се стапање цивилних и војних компетенција у рукама провинцијских заповедника појављује читаво столеће пре него што су у изворима забележене прве теме, и то не као изоловани случај, већ у виду праксе која се постепено ширила у Царству.

Подаци из новела Јустинијана I Великог (527–565) издатих током 535. и 536. године Јовану, преторијанском префекту Истока, сведоче да је поменути цар установио дужности *Praetor Iustinianus* за провинцијске управитеље Писидије,¹⁷ Ликаоније,¹⁸ Тракије¹⁹ и Пафлагоније,²⁰ сјединивши у њиховим рукама компетенције које су се протезале над цивилним чиновничким апаратом, као и над војним снагама у тим окрузима. На сличан начин су установљене дужности *Comes Iustinianus* у Првој Галатији и Фригији Пакатијани,²¹ затим у Исаврији²² и Трећој Јерменији,²³ као и функције *Moderator Iustinianus* Хеленопонта²⁴ и *Proconsul Iustinianus* Кападокије²⁵. Новим моделом власти у реченим покрајинама нарушен је дотад стриктно примењивани принцип јасне раздвојености војних и цивилних органа у унутрашњости Империје.

Као један од разлога за почетак реформе власти наводи се постојање несугласица, расправа и свађа између носилаца војне и цивилне власти, које

Studies in "Dark Centuries", Byzantium, Millennium 2 (Berlin – New York 2005), 134.

¹⁷ Corpus Iuris Civilis III, Novellae, edd. R. Schoell – G. Kroll, Berlinum 1895, № XXIV, pp. 189 sqq. (у даљем тексту: Novellae)

¹⁸ Novellae, № XXV, pp. 195 sqq.

¹⁹ Ibidem, № XXVI, pp. 203 sqq.

²⁰ Ibidem, № XXIX, pp. 218 sqq.

²¹ Јустинијанове новеле о којима је реч издате су да би се дефинисао сваки од нових облика власти у горе побројаним провинцијама, уз изузетак Прве Галатије и Фригије Пакатијане, о чијим војно-управним апаратима истраживачи сазнају на посредан начин. Наиме, податке о њима законодавац не пружа у засебним новелама посвећеним двома реченим провинцијама, већ у новелама које се тичу преобликовања управних структура у Писидији и Исаврији (Novellae, № XXIV, p. 193; № XXVII, pp. 209–211) позивајући се управо на већ примењени образац сједињења две гране власти – војне и цивилне – у Првој Галатији и Фригији Пакатијани. О обједињеној управи у Фригији сведоче и редови новеле XXXI, која се тиче реорганизације власти у Јерменији (Novellae, № XXXI, pp. 238–239).

²² Novellae, № XXVII, pp. 209 sqq.

²³ Novellae, № XXXI, pp. 235 sqq.

²⁴ Novellae, № XXVIII, pp. 212 sqq.

²⁵ Novellae, № XXX, pp. 223 sqq.

су онемогућавале ефикасно функционисање провинцијске управе, услед чега цар заповеда увођење нових намесничких функција са обједињеним надлежностима.²⁶ Иако је поменуто објашњење јасно истакнуто само у новели која се тиче реорганизације управе у Писидији, оправдано је претпоставити да се истим или сличним разлозима цар руководио приликом војно-административне реформе и у другим покрајинама о којима је реч. На такав закључак упућује и законодавчево поређење новог модела власти са негдашњим видом управе на Сицилији, Сардинији и у Хиспанији, у којима је власт била обједињена – слично као у Писидији након реформе – у рукама претора.²⁷ Ефикасност тог модела препоручивала је истоветан концепт и у другим крајевима Империје. Поред преторске, на тај начин, односно спајањем две гране власти, установљене су и дужности комеса и модератора, које су у називу, такође, садржале и придев Јустинијанов, као и функција Јустинијановог проконзула Кападокије, коме је уз то придодата и титула архигета (Novellae, № XXX, p. 227).²⁸ Реч је о дужносницима који су по правилу били обдарени и почасним рангом спектабила.²⁹ У случају претора Ликаоније законско решење је предвиђало и да намесници буду, као изасланици централне власти, слати из Италије.³⁰

Поједине новеле садрже и опис особина, односно врлина које би требало да поседују нови управитељи – то су личне карактеристике, попут поштења, праведности или храбрости.³¹ Од посебног значаја за разумевање начина функционисања нових облика провинцијске управе, међутим, јесте чињеница да законодавац у новелама детаљно описује и надлежности будућих старешина. С једне стране, реч је о прецизирању њихове војне јурисдикције, односно заповедништва над групама распоређеним у њиховим матичним провинцијама.³² На другој страни, у оквиру цивилног делокруга истакнути су, поред осталог, надзор над јавним радовима, попут изградње и одржавања путева, мостова, аквадукта, утврђења, лука, статуа итд., затим обнова јавних водотокова и

²⁶ Novellae, № XXIV, pp. 189–190. У намери да појасни разлоге за спровођење војно-административне реформе, законодавац у појединим новелама пружа приказ историјског развоја појединачних провинција, као и приказ повести народа који су на тим подручјима настањени – истичући тиме њихов значај и улогу у Римској држави. Такав је нпр. случај са новелама којима се регулише власт у Ликаонији (Novellae, № XXV, pp. 195 sqq) и Кападокији (Novellae, № XXX, pp. 223 sqq).

²⁷ Novellae, № XXIV, p. 189.

²⁸ Епитет *Iustinianus* додаван је називу оних дужности у чијој су надлежности биле обједињене две гране власти, али не и новоустановљеним функцијама код којих то није био случај, попут Moderator-a Арабије, J. B. Bury, *A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene (395 A.D. to 800 A.D.)* II, London – New York, 1889, 27.

²⁹ О титули спектабила, *The Oxford Dictionary of Byzantium* III (у даљем тексту: *ODB*), edd. A. Kazhdan et al., New York – Oxford 1991, 1936 (A. Kazhdan).

³⁰ Novellae, № XXV, p. 197.

³¹ Novellae № XXIV, p. 191; № XXV, pp. 197–198; № XXVI, pp. 204–206; № XXVIII, p. 215; № XXIX, p. 221.

³² Novellae № XXIV, pp. 189 sqq; № XXV, pp. 195 sqq; № XXVI, pp. 203 sqq; № XXVII, p. 210; № XXVIII, p. 214; № XXIX, pp. 221 sqq; № XXX, pp. 223 sqq; № XXXI, p. 238.

чишћење јавних места, као и рушење зграда које су подигнуте на местима где градња није била дозвољена.³³ Важан сегмент цивилних компетенција односио се на снабдевање становништва и градова.³⁴ Новеле садрже и податке о надлежностима у пореској сфери, посебно када је реч о надзору над сакупљањем пореза.³⁵ Пописане су, притом, и обавезе управитеља које се тичу кажњавања починилаца тешких кривичних дела, каква су убиства, силовања итд.³⁶

Поред унификације војних и цивилних надлежности, Јустинијан у појединим новелама заповеда и територијалну реорганизацију одређених провинција. Реч је о актима који регулишу питања управе на северу и крајњем истоку Мале Азије, односно на малоазијском црноморском приобаљу и у јерменским областима. У новели која носи број XXVIII законодавац предвиђа обједињавање провинција Хеленопонт и Полемонов Понт. Таква одлука је проистекла из чињенице да су поменуте покрајине некада биле део јединствене провинције која је у једном тренутку – без посебне потребе, мишљење је законодавца – подељена. Заповест је поткрепљена и чињеницом да две провинције заједно имају свега 13 градова, и уз то, само једног сакупљача пореза, услед чега се истиче потреба за њиховим спајањем. Новела, дакле, предвиђа уједињење две провинције, као и уједињење војних и цивилних надлежности у рукама новог провинцијског старешине који би требало да добије звање Јустинијановог модератора. Новоуспостављена провинцијска јединица понеће име једне од провинција које су учествовале у уједињењу – Хеленопонту (чији назив потиче од имена мајке Константина Великог – Јелене).³⁷ На сличан начин обједињена је управа у још двома црноморским провинцијама – Пафлагонији и Хоноријади – чиме је обновљен стари облик управе и у том делу Царства. Новела број XXIX предвиђа да Јустинијанов претор Пафлагоније успостави власт над свим градовима поменуте две провинцијске јединице.³⁸

Територијално прекомпоновање поменутих провинција није било, међутим, праћено просторном реорганизацијом црквених органа власти који су, почев од IV столећа, по правилу пратили мрежу цивилног чиновничког апарата. Епископска структура на тим подручјима је остала непромењена – није било измена у црквеној организацији Хеленопонта и Полемоновог Понта,³⁹ а законодавац, такође, наводи да ће уједињењем

³³ Novellae № XXIV, p. 192; № XXV, pp. 199–200; № XXVI, p. 207; № XXX, p. 231.

³⁴ Novellae № XXIV, p. 192.

³⁵ Novellae № XXIV, pp. 192–193; № XXV, pp. 200–201; № XXVI, p. 205, 207; № XXVII, pp. 210–211; № XXVIII, pp. 214–216; № XXIX, p. 220; № XXX, pp. 225 sqq.

³⁶ Novellae № XXIV, p. 191; № XXV, p. 198; № XXX, p. 234.

³⁷ Novellae, № XXVIII, pp. 212 sqq.

³⁸ Novellae, № XXIX, pp. 218 sqq.

³⁹ Novellae, № XXVIII, pp. 213–214.

Пафлагоније и Хоноријаде у јединствену провинцију, та област бити подређена једном цивилном и војном заповеднику, али истовремено остати у јурисдикцији неколико митрополита, како је и било до тада.⁴⁰

Просторна реорганизација је била предвиђена и за подручје Јерменије, које се, сходно заповести законодавца изреченој у новели број XXXI, дели на четири територијално-административне области. Оснива се провинција Унутрашња Јерменија са проконзулом на челу, у чијој ће се територијалној јурисдикцији наћи и делови некадашње провинције Полемоновог Понта. Формира се, затим, провинција Друга Јерменија, која захвата територију некадашње Прве Јерменије. Новоустановљена Трећа Јерменија обухватила је пак простор дотадашње Друге. Коначно, успостављена је и провинција Четврта Јерменија, с подручјима која првобитно нису била дело јерменских провинција. У питању су области које су насељавали народи са варварским именима. Титуле и опсег власти управитеља четири територијално-административне јединице са јерменским називом нису били идентични. Законодавац је, тако, једино старешини Треће Јерменије, који је носио титулу Јустинијановог комеса, доделио право на јединствену цивилну и војну власт унутар своје провинције.⁴¹

Решења која су донеле новеле Јустинијана Великог у погледу обједињавања војних и цивилних надлежности у рукама појединих провинцијских намесника на истоку Царства, несумњиво су се показала делотворним, што је утицало на ширење такве праксе крајем VI века и у префектурама Италије и Африке, које су трансформисане у тзв. *егзархате*. У њима је сва власт била концентрисана у рукама тамошњих војних заповедника – *егзарха*.⁴² Непрестана изложеност спољној претњи у деценијама и столећима који су следили Јустинијановој владавини била је разлог да власт у Цариграду одлучи да поменути принцип – подређивања цивилних структура војним – прошири временом на читаво Царство. Цивилни управитељи провинција постепено нестају из извора током VII и VIII столећа, а њихове надлежности прелазе у делокруг тематских војних заповедника.

У доба Јустинијана Великог забележена је, такође, и једна термилошка иновација, која је постала карактеристична за потоњи тематски систем. Тада се, наиме, први пут у форми техничког термина јавља назив *стратег* (*στратηγός*). Реч је о појму са основним значењем војног заповедника или војсковође, који је као епитет приписиван и царевима. У тематској управи речени појам стиче карактер техничког термина којим су ословљавани управитељи тема.⁴³ У науци је, међутим, недовољно

⁴⁰ Novellae, № XXIX, pp. 219–220.

⁴¹ Novellae, № XXXI, pp. 235 sqq.

⁴² У науци је одавно примећена сличност у начину функционисања власти у тзв. *егзархатима* са једне, и у византијским темама на истоку Империје, на другој страни, вид. Г. Острогорски, *Равенски егзархат и постанак византијских тема*, Из византијске историје, историографије и просопографије, Сабрана дела Георгија Острогорског III, Београд, 1970, 130 и даље (у оригиналу: G. Ostrogorski, *L'exarchat de Ravenne et l'origine des thèmes byzantins*, VII Corso di cultura sull'arte ravennate e byzantina, Ravenna 1960, Fasc. I).

⁴³ Стратези се у листама византијских достојанственика (тактиконима) насталим

пажње посвећено чињеници да је већ Јустинијан Велики доделио једном провинцијском старешини, конкретно управнику Пафлагоније, звање претора, уз образложење да се та функција на грчком језику назива *стратег*.⁴⁴ Посебно је значајно и то што је носилац реченог звања у својој надлежности обједињавао две гране до тада развојене власти, што касније постаје основно обележје тематских управника. Стога се у овом случају може говорити о претечи функције каснијих тематских заповедника, и то како по карактеру, односно јурисдикцији, тако и по називу.

Други аспект, односно друга важна одлика тематске управе, о којој је реч, тиче се конституисања нових округа. Територијална структура провинцијских јединица у позноримској епоси почивала је на принципима које су успоставили Диоклецијан и Константин I Велики, а наставили да обликују њихови наследници на римском трону. Провинцијска власт је била тростепена. Царство је било подељено на префектуре (којих је у време састављања списка *Notitia dignitatum* било 4), оне су биле издељене на укупно 14 дијецеза, док су трећи степен власти чиниле провинције, којих је почетком V века било око 120. У таквим просторним оквирима функционисала је цивилна управа (у великој мери и црквена), док је територијална основа позноримске војне организације била унеколико другачија. Војска је била подељена на професионалне мобилне армијске јединице распоређене широм Империје, као и на стајаће трупе – лимитане – у пограничним окрузима (дукатима).⁴⁵

Насупрот позноримском моделу, у средњовизантијској епоси функционише систем нових територијалних војно-управних јединица – *тема*. Сам назив је првобитно имао значење војног одреда да би касније стекао својства техничког термина којим су називани војно-административни окрузи. Управо та чињеница сведочи да је нови провинцијски систем, са новим окрузима, настао заправо насељавањем одреда-тема, док су њихове старешине – *стратези* – унутар заокружених просторних целина у којима су насељавани регрути почели да, поред војних, остварују уједно и управне надлежности.⁴⁶

Први тематски окрузи настали су насељавањем регрута позноримских армија и сходно томе понели њихова имена. С тим у вези треба поменути

у IX веку појављују као врховни носиоци целокупне управе унутар провинција – тема, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, ed. N. Oikonomidès, Paris, 1972, 49, 101, 245, 247. О функцији стратега, Н. Glykatzi-hrweiler, *Recherches sur l'administration de l'empire byzantine*, 36 sqq.

⁴⁴ ... τὸν ἐπὶ ταύτης ἡγεούμενον πραιπόρα Παφλαγονίας Ἰουστινιανόν, ἔξεστι δὲ αὐτὸν ἐλλάδι γλώττη καὶ στρατηγὸν καλεῖν, *Novellae*, № XXIX, с. II, р. 221. О појму и функцији стратега: *ODB* III, 1964 (А. Kazhdan).

⁴⁵ Г. Острогорски, *Историја Византије*, 55 сл.

⁴⁶ Г. Острогорски, *Историја Византије*, 113 сл. С обзиром на то да Цариград у почетку није могао да успостави тематску организацију у пуном облику у свим деловима Византије – негде због непрестаних напада спољашњих непријатеља, негде због удаљености од центра – у тим областима се јављају прелазне војно-управне форме које се у науци обично дефинишу појмом *Ниже јединице тематског уређења*. Детаљније о њима у докторској дисертацији М. Цветковић, *Ниже јединице тематског уређења у Византији (9–11. век)*.

добро познато писмо цара Јустинијана II (685–695, 705–711) римском папи из 687. са списком тадашњих римских армија, за који су историчари углавном сагласни да заправо представља листу најстаријих византијских тема.⁴⁷ У писму су наведене следеће армијске јединице: 1) Опсикијска (*a Deo conservandum imperiale Obsequium*); 2) Источна (*exercitus Orientalis*); 3) Тракијска (*exercitus Thracianus*); 4) Јерменска (*exercitus Armenianus*); 5) Италијанска (*exercitus Italianus*); 6) Карависијанска (*Carabisiani*)⁴⁸; 7) војска Септенсијана (*Septensiani*, од остатака Шпанске која се повукла после визиготског освајања); 8) војска Сардиније (*Sardinia*); 9) војска Африке (*Africano exercitu*).⁴⁹

Када се тај списак упореди са структуром римских армија побројаним у спису *Notitia dignitatum* – конкретно са распоредом армија распоређених на територији која је постала окосница Византије током наредних столећа – запажају се извесне сличности. На условно „византијском делу” тадашње велике Римске империје, аутор *Notitia* бележи: армије *in praesenti*, затим Источну (*per Orientem*), Тракијску (*per Thracias*), као и Илиричку (*per Illyricum*) војску.⁵⁰

Изузев Илиричке војске, која је нестала током VII столећа као последица словенско-аварске најезде на Балкан,⁵¹ преостале војне јединице из времена настанка *Notitia dignitatum* опстале су до 687. године и Јустинијан II их помиње у цитираном писму, с том разликом што су армије *in praesenti* обједињене у војску која се у писму наводи као јединица *a Deo conservandum imperiale Obsequium*, док Источна и Тракијска делују са непромењеним именима.⁵²

⁴⁷ M. F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c.300–1450*, Cambridge 1985, 621. О премештању регрута и конституисању првих тематских округа на истоку Царства током VII столећа: J. F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of a Culture*, Cambridge 1997, 212 sqq.

⁴⁸ У извору је наведен облик *Cabarisiani*, који је Шарл Дил протумачио, односно исправио у форму *Carabisiani* (Ch. Diehl, *L'Origine du régime des thèmes dans l'Empire byzantin*, *Études byzantines*, Paris 1905, 285, 289 n. 2. Његово тумачење прихвата затим и H. Gelzer, *Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung*, Leipzig 1899 (reprint Amsterdam 1966), 11, 20, 29. На другој страни, постоји мишљење да поменути израз треба читати као *Calarisiani*, који би сходно томе требало да означава војнике Каљарија, средишта Сардиније. Речену тезу првобитно је поставио поменути Х. Гелцер (Georgii Surtii *Descriptio orbis romani*, ed. H. Gelzer, Lipsiae 1890, XLIII), да би се касније он ипак определио за Дилово тумачење. Гелцерову првобитну тезу, међутим, прихватају неки истраживачи, нпр. H. Antoniadis-Bibicou, *Études d'histoire maritime de Byzance. A propos du "Thème des Caravisiens"*, Paris 1966, 63 sqq. и A. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and his World*, London – New York – Toronto 1973, 227–228 n. 6. Потоње тумачење је, међутим, посве упитно, јер се у том случају поставља питање зашто на списку нису наведени Карависијани, важан део ромејске војне структуре, док се са друге стране, сувишним чини навођење Каларисијана будући да је већ истакнута Сардинија, на којој су они били стационирани.

⁴⁹ *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio XI*, ed. J. D. Mansi, Florentia – Venetia 1765, 737 sq.

⁵⁰ *La Notitia dignitatum*, 149.

⁵¹ A. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus*, 228.

⁵² Старешине побројаних јединица се у време Јустинијана I Великог помињу

Писмо из претпоследње деценије VII века, међутим, бележи неколико нових војних јединица: Јерменску, Италијанску, Карависијанску и Афричку – које су настале као непосредни или посредни резултат војних реформи и освајања Јустинијана I Великог. Обнова византијске власти на тлу Апенинског полуострва и северне Африке условили су оснивање Италијанске и Афричке војске, док је Јерменска настала као последица Јустинијанових реформи на крајњем истоку Царства, издвајањем одреда Источне војске.⁵³ Карависијанска, односно морнаричка јединица је пак проистекла из формације којом су руководили носиоци звања *quaestor Iustinianus exercitus*, а то је функција коју је, такође, установио поменути цар, чије је име и понела. У њеној је надлежности била управа над провинцијама Острва/Кикладских острва, Скитије, Мизије, Карије и Кипра.⁵⁴

Док су италијанске и афричке војске нестале током VIII столећа услед пропасти византијске власти на тлу Италијанског (односно Равенског) и Афричког (Картагинског) егзархата,⁵⁵ преосталих пет јединица, побројаних у писму из 687, постају темељ најстаријих византијских тема. Од трупа *A Deo conservandum imperiale Obsequium* формирана је тема Опсикиа, из Источне војске развила се Анатоличка тема, из Тракијанске војске тема Тракесијанаца, Јерменска војска трансформисана је у тему Арменијака, док је поделом флоте Карависијана настала тема Кивиреота.⁵⁶ Прве византијске теме, дакле, настају насељавањем трупа које су чиниле регрутни састав некадашњих позноримских армија, поневши уједно њихова имена.

Током VIII и IX столећа долази до поделе поменутих тематских округа оснивањем мањих територијалних јединица, док се тематска организација постепено шири на подручја која Византија накнадно ставља под своју непосредну контролу.⁵⁷ Нове теме по правилу добијају имена по географским а не армијским одредницама, чиме се раскида са праксом која је важила у време када се позноримска војна структура трансформисала у византијски тематски систем. Но, чак и приликом конституисања нових округа поштују се одређена начела касноантичке територијалне и војне организације. О томе посебно сведоче подаци о управитељима (стратезима)

као: *magistri militum –praesentales, –per Orientem, –per Thracias*, A. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus*, 227.

⁵³ A. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus*, 226.

⁵⁴ *Novellae*, № L, pp. 293–294. О тој институцији, уз осврт на различита научна становишта у вези са њеним пореклом, М. Цветковић, *Реформа византијског војно-територијалног уређења у доба Јустинијана II*, Зборник радова Византолошког института, 53 (Београд 2016), 33.

⁵⁵ A. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus*, 228.

⁵⁶ Детаљније о конституисању првих тема, М. Цветковић, *Реформа византијског војно-територијалног уређења у доба Јустинијана II*, 17 сл.

⁵⁷ О развоју појединачних ромејских тема: Constantino Porfirogenito, *De thematibus*, ed. A. Pertusi, 103 sqq; *Listes de préséance byzantines*, 348 sqq (*N. Oikonomidès*); *Η Μικρά Ασία των θεμάτων: έρευνες πάνω στην γεωγραφική φυσιογνωμία και προσποληρχία των Βυζαντινών θεμάτων της Μικράς Ασίας (7ος – 11ος αι.)*, edd. B. Blysidou et al., Athēna, 1998.

новоформираних округа Тракије и Македоније, дакле, тема на Балкану, који се на листама византијских званичника (тактиконима) редовно убрајају у ред старешина тзв. „источних тема”.⁵⁸ У тактиконима се, иначе, по правилу наводе прво старешине источних тема, односно тема са простора касноантичке префектуре Истока (функционери Источне префектуре су, притом, имали почасну предност у односу на остале дужноснике и у време састављања *Notitia dignitatum*),⁵⁹ па онда тематски заповедници са подручја старог Илирика и Италије. Када је реч о Тракији и Македонији, будући да су две теме захватале делове источног Балкана који су попадали у територијалну јурисдикцију префектуре Истока (дијецеза Тракија), оне су са својим старешинама сматране делом источних тема, односно источне војно-административне структуре.⁶⁰ Позноримски принцип поделе армија на источне и илиричке (према истоименим цивилним префектурама) пренет је, дакле, и на неколико векова млађу тематску управу у оквиру које су теме биле подељене на источне и западне. Сходно томе су теме Тракија и Македонија, иако у географском смислу део западног (европског) дела Царства, у административном погледу били сегмент „источног” војно-управног апарата.

*

Питања у вези са уделом касноантичког наслеђа у обликовању средњовековне византијске тематске структуре чине део комплексне проблемске целине која, поред осталог, обухвата и социјално-економску, етничку и др. компоненте. За ову прилику је, међутим, издвојено неколико примера административно-територијалног карактера који у довољној мери илуструју удео позноримских елемената у обликовању нове тематске управе.

Провинцијски систем позног Рима, конституисан у доба Диоклецијана и Константина Великог, закоружен у доба њихових наследника, и прецизно осликан у Нотицијама (*Notitia dignitatum*), био је изложен појединим иновацијама већ у време Јустинијана Великог – увођењем елемената који су временом постали основно обележје развијеног тематског система. Речено сведочи о постепеном развоју позноримске управе, која је, прилагођавајући се спољашњим и унутрашњим потребама Царства, еволутивним путем трансформисана у милитаризовани тематски систем. Тематско устројство је, дакле, у значајној мери почивало на начелима обликованим у столећима која су претходила појави првих тема, што потврђују следеће историјске чињенице.

Транзицију управних надлежност у провинцијама и њихово обједињавање са војном командом отпочиње већ Јустинијан I Велики уводећи дужности Praetor Iustinianus, Comes Iustinianus, Moderator Iustinianus и Proconsul Iustinianus, који су управљали појединим провинцијама на истоку Империје, вршећи истовремено цивилну и

⁵⁸ Listes de préséance byzantines, 49, 101, 247.

⁵⁹ La *Notitia dignitatum*, 149 sqq.

⁶⁰ M. F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy*, 650.

војну власт. Пракса која се показала ефикасном прихваћена је потом и у егзархатима Италије и Африке, да би у наредним столећима постала основно обележје нове тематске управе.

Јустинијан Велики истовремено са транзицијом управних овлашћења уводи и звање *стратега* као технички термин у провинцијској управи – конкретно у случају управника Пафлагоније. Реч је о звању које ће касније понети и старешине ромејских тема, и као такво ће постати једно од основних обележја тематске номенклатуре.

Јустинијан Велики паралелно са обједињавањем надлежности спроводи и територијалну реформу, прекрајајући границе појединих провинција. Реорганизација није, међутим, била праћена реформом црквених органа власти, услед чега се јавља раскорак између територијалног распореда цивилних и црквених структура. Са таквом праксом биће настављено и током наредних столећа формирањем нових тематских округа, који у просторном смислу у значајној мери одступају од граница црквених провинција.

Прве ромејске теме настају насељавањем регрута позноримских армија, конституисаних у периоду од IV до VI столећа. По називима тих армијских јединица најстарије византијске теме добијају и своја имена.

Тематска структура је све време свог постојања почивала у извесној мери на елементима, тачније остацима, позноримске територијалне организације, о чему сведоче листе византијских достојанственика – *тактикони*. Њихов садржај, наиме, говори да су стратеги у поменутих листама били груписани према просторном распореду тема, који је пак почивао на територијалној подлози касноантичких префектура. У тактиконима су, по угледу на начин пописивања функционера у спису *Notitia dignitatum*, на првом месту навођени стратеги Источних тема, односно тема конституисаних на остацима некадашње префектуре Исток, а онда и стратеги Западних, тачније тема са подручја Илирика и Италије. У том контексту илустративан је пример Тракије и Македоније, које су, иако географски део византијског запада, убрајане у ред источних тема.

Miloš Cvetković

(The Institute for Byzantine Studies, SASA, Belgrade)

ELEMENTS OF LATE ROMAN MILITARY AND ADMINISTRATIVE
ORGANIZATION IN THE BYZANTINE THEME SYSTEM

The paper presents the results of research of the origin and character of thematic organization, focusing on the extent to which the elements of the Late Roman legacy, both military and administrative, played a role in the shaping of the new, militarized thematic administration in the Byzantine Empire. Much of the historiographic analysis is based on the information provided in the document *Notitia dignitatum*, some novels issued by Justinian the Great, Justinian II's letter to the Pope of 687, and the lists of Byzantine dignitaries (*taktika*) compiled in the ninth and tenth centuries.

Established in the time of Diocletian and Constantine the Great and consolidated under their successors, the provincial system of the late Roman Empire began to incorporate novelties already during the reign of Justinian the Great – through the introduction of elements that eventually became the main features of the well-developed theme system. The Late Roman administration was adapted to the external and internal needs of the Empire, gradually evolving into the militarized theme system. To a large extent, thematic administration was built on the principles formulated in the centuries leading up to the emergence of the earliest themes. This is attested by the following historical facts:

The transition of administrative powers in the provinces and their merging with military command was launched already by Justinian the Great with the introduction of the offices of Praetor Iustinianus, Comes Iustinianus, Moderator Iustinianus and Proconsul Iustinianus, who governed some provinces in the East of the Empire, wielding both civilian and military power. After having proved effective, this practice was adopted in the exarchates of Italy and Africa and, in the following centuries, became the main feature of the new thematic administration.

Concurrently with the transition of administrative powers, Justinian the Great introduced the office of *strategos* as a technical term in provincial administration – more specifically, for the administrator of Paphlagonia. The same rank would later be held by the governors of Byzantine themes, and as such it would become one of the main hallmarks of the thematic nomenclature.

In parallel with merging competences, Justinian the Great launched a territorial reform, reshaping the borders of some provinces. However, this territorial reorganization was not followed by a reform of the organs of ecclesiastical governance, leading to a discrepant distribution of civilian and ecclesiastical structures. This practice would continue in the following centuries with the formation of new thematic units territorially inconsistent with the borders of ecclesiastical provinces.

The first Byzantine themes seem to have emerged due to the settlement of recruits of Late Roman armies constituted from the fourth to the sixth century. The earliest Byzantine themes were named after those army units.

Throughout its existence, the thematic system rested, to an extent, on the elements or, more precisely, remnants of the Late Roman territorial organization, as evidenced by the surviving lists of Byzantine dignitaries (*taktika*). Their contents reveal that the *strategoï* were grouped on these lists according to the spatial arrangement of the themes, which in turn rested on the territorial foundations of the prefectures of Late Antiquity. Replicating the method of listing functionaries in *Notitia dignitatum*, *taktika* first listed the *strategoï* of the Eastern themes, i.e., those established on the remnants of the former prefecture of the East (Oriens), and then the *strategoï* of the Western, i.e., the themes in the territory of Illyricum and Italy. In this context, illustrative examples are those of Thrace and Macedonia, which were, although geographically part of the Byzantine West, listed among the Eastern themes.